

Omonqulova Mohinur Zokir qizi

Termiz Davlat Universiteti 1-bosqich magistranti Kognitiv stereotiplar: til va tafakkur kesishmasida idrokning soddalashtiruvchi mexanizmlari

Annotatsiya: Ushbu tezis kognitiv stereotiplarning til va tafakkur tizimidagi o'rnini, ularning shakllanish omillari hamda nutqiy faoliyatda namoyon bo'lish mexanizmlarini tahlil qiladi. Tadqiqotda kognitiv yondashuv, psixolingvistik kuzatuv va diskursiy tahlil uyg'unlashtirildi. Ilmiy yangilik stereotiplarni konseptual ixchamlashtirish vositasi sifatida asoslash va ularning pragmatik oqibatlarini izohlashdan iborat.

Kalit so'zlar: kognitiv stereotip, konsept, kategoriya, freym, skript, prototip, diskurs

Asosiy matn. Kognitiv stereotiplar masalasi hozirgi gumanitar fanlarda, ayniqsa tilshunoslikning kognitiv yo'nalishi doirasida, inson idroki va nutqiy faoliyat o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni anglashda markaziy mavzulardan biri bo'lib bormoqda. Stereotip odatda ijtimoiy tajriba asosida shakllangan, barqarorlashgan va tez faollashadigan tasavvur namunasi sifatida talqin etiladi, biroq kognitiv yondashuv bu hodisani faqat ijtimoiy baholash yoki ommaviy qarash shakli doirasida cheklamaydi. Kognitiv stereotip inson ongida axborotni tez qayta ishlash, murakkab hodisalarni tanish sxema orqali tushuntirish, noaniqlikni kamaytirish hamda nutqiy muloqotda tejamkorlikni ta'minlashga xizmat qiladigan mental mexanizm sifatida ko'riladi. Shu bois u nafaqat ijtimoiy "tayyor fikr", balki konseptual tizimning muayyan bo'g'ini, kategoriyalash jarayonining dinamik natijasi hamdir. Kognitiv fanlar doirasida stereotiplash umumiy kognitiv strategiyalar bilan uyg'un keladi: inson tafakkuri cheksiz axborot oqimida barcha belgilarni birday chuqur qayta ishlay olmaydi, shu sababli u tipiklashtirish, prototiplashtirish va skriptlashtirish kabi mexanizmlar orqali tajribani ixchamlashtiradi [3; 5].

Kognitiv stereotiplarning shakllanishida til omili alohida ahamiyat kasb etadi, chunki til tajriba va bilimni kodlashning asosiy vositasi sifatida konseptual strukturalarni mustahkamlaydi. Har bir tilda dunyoni bo'laklash va nomlashning tarixan shakllangan usullari mavjud bo'lib, ular ma'lum stereotipik tasavvurlarni barqarorlashtiradi. Masalan, metaforalar, maqol-matallar, qoliplangan birikmalar, tipik epitelar va baholovchi leksika jamiyatda muayyan konseptual yo'nalishlarni "me'yor" sifatida ishlab chiqadi va avloddan avlodga o'tkazadi. Kognitiv tilshunoslikda bunday birliklar "tayyor" semantik paketlar bo'lib, ular muloqotda tez chaqiriladi va ko'pincha muhokama qilinmaydigan, o'z-o'zidan tushunarli deb qabul qilinadigan ma'no fonini yaratadi [2; 4]. Shu nuqtai nazardan stereotipni faqat xato yoki biryozlama tasavvur sifatida baholash metodologik jihatdan torlikka olib keladi: stereotipning ijobiy funksiyasi ham mavjud, u muloqotni tezlashtiradi, kognitiv resurslarni tejaydi va muayyan vaziyatlarda orientatsiyani osonlashtiradi. Biroq ayni mexanizm haddan tashqari barqarorlashsa, yangi tajribani

qabul qilishni cheklashi, nuanslarni ko'rmslikka olib kelishi, shuningdek, baholashni avtomatlashtirib, kritik tafakkurni susaytirishi mumkin.

Stereotip va konsept munosabatini aniqlash kognitiv tahlilning muhim masalalaridan biridir. Konsept odatda ongdagi bilimning integrallashgan birligi sifatida ko'riladi; u tajriba, hissiy baho, assotsiatsiya, tasnif, tasavvur va nutqiy shakllar bilan boyitilgan ko'p qatlamli struktura hisoblanadi. Stereotip esa ko'pincha konseptning ijtimoiy jihatdan eng "ko'rinadigan", tez faollashadigan va umumlashtirilgan qatlami sifatida namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, konseptning ichida turli, hatto qarama-qarshi belgilar ham saqlanishi mumkin, stereotip esa ana shu murakkablikni soddalashtirib, tipik belgilarning ixcham to'plamini ajratib beradi. Bu jarayon prototip nazariyasi bilan ham izohlanadi: kategoriya markazida eng tipik, eng tez taniladigan namunalar turadi, periferiyada esa kamroq uchraydigan, kontekstga bog'liq ko'rinishlar joylashadi [5]. Stereotip ko'pincha aynan "markaz"ni mutlaq holatga keltiradi, periferiyani esa muloqotda ko'rinmas qiladi. Natijada stereotipik fikrlash muayyan predmet yoki hodisani "faqat shunday bo'ladi" degan tasavvurga yaqinlashtiradi.

Kognitiv stereotiplarni freym va skript modellarida tahlil qilish ularning ichki tashkilini aniqlashga yordam beradi. Freym ma'lum vaziyat haqidagi tipik bilimlar strukturasi bo'lib, unda ishtirokchilar, ularning roli, predmetlar, harakatlar va kutiladigan natijalar joylashadi. Skript esa vaqt bo'yicha ketma-ket rivojlanadigan vaziyatlar ssenariysidir. Stereotip ko'pincha freymning eng barqaror "bo'shliqlari"ni oldindan to'ldirib qo'yadi: masalan, muayyan mavzu ochilishi bilan ong avtomatik ravishda tipik ishtirokchi, tipik harakat va tipik bahoni chaqiradi. Bu hol muloqotda tushunishni tezlashtiradi, chunki suhbatdoshlar umumiy "kutilmalar" maydonida uchrashadi, biroq shu bilan birga yangi yoki noodatiy ma'lumotning qabul qilinishiga qarshilik ham yuzaga kelishi mumkin [3]. Shunday qilib, stereotip freymni iqtisodiyashtiradi, lekin mazmunning ko'pvariantlilikini qisqartiradi.

Stereotiplarning nutqiy faoliyatda ko'rinishi, avvalo, nominatsiya va predikatsiya jarayonlarida seziladi. Nominatsiya ob'ektni nomlash orqali uni ma'lum kategoriya doirasiga kiritadi; predikatsiya esa ob'ekt haqida hukmni bildiradi va baho elementini kuchaytiradi. Stereotipik nominatsiya ko'pincha ko'chma ma'no, umumlashtiruvchi atama, tipik epitet yoki tayyor konstruktsiyalar orqali amalga oshadi. Bunda til birliklari nafaqat axborot uzatadi, balki interpretatsiya yo'nalishini ham belgilaydi. Diskursiy tahlil shuni ko'rsatadiki, stereotiplar ko'pincha argumentatsiyada "o'z-o'zidan ravshan" premissa sifatida ishlatiladi: muallif yoki so'zlovchi ayrim fikrlarni isbotlashga ehtiyoj sezmaydi, chunki u auditoriya ongida mavjud umumiy sxemaga suyanadi [2]. Bu hol ritorik jihatdan samarali, lekin ilmiy va tanqidiy muhokama uchun xavfli bo'lishi mumkin, chunki tekshirilmagan "umumiy bilim" haqiqat maqomiga ko'tariladi.

Kognitiv stereotiplarning paydo bo'lishida tajriba takrorlanishi va ijtimoiy kommunikatsiya kanallarining roli ham muhim. Takroriy vaziyatlar ongda barqaror iz qoldiradi, ularning umumiy belgilaridan "o'rtacha model" hosil bo'ladi. Ommaviy kommunikatsiya esa muayyan modelni ko'paytirib, uni standartga aylantirishi mumkin. Biroq stereotipning barqarorlashuvi doimo "tashqi ta'sir" natijasi emas: insonning o'zi ham kognitiv qulaylik sabab soddalashtiruvchi sxemalarni afzal ko'radi. Kognitiv psixologiya

bu jarayonni evristikalar bilan bog'laydi: tez qaror qabul qilish, ehtimoliy xulosaga kelish va minimal resurs bilan vaziyatni tushuntirish ehtiyoji stereotiplashni rag'batlantiradi [6]. Shu ma'noda stereotiplar inson tafakkurining tabiiy mahsuli bo'lib, ularni butunlay yo'qotish emas, balki boshqarish, kontekstga mos tekshirish va refleksiya orqali muvozanatlashtirish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiq.

Tilshunoslik doirasida kognitiv stereotiplarni aniqlashning metodologik yo'llari bir necha qatlamni qamrab oladi. Birinchidan, leksik-semantik tahlil stereotipik baho yuklangan so'z va birikmalarni, ularning kollokatsion barqarorligini va metaforik modellarini ko'rsatadi. Ikkinchidan, korpus yondashuvi ma'lum birliklarning qo'llanish chastotasi va kontekstlar tarmog'ini ochib beradi, bu esa stereotipning kollektiv ongdagi "faollik darajasi"ni bilvosita baholash imkonini beradi. Uchinchidan, assotsiativ tajribalar va psixolingvistik so'rovlar stereotipik reaksiyalarning tezligi hamda tipikligini o'lchashga xizmat qiladi. To'rtinchidan, diskursiy-pragmatik tahlil stereotipning kommunikativ vazifasini, ya'ni u qanday maqsadda chaqirilishini, qanday presuppozitsiyalarni faollashtirishini va qanday ijtimoiy masofani belgilashini yoritadi [1; 4]. Ushbu metodlarning uyg'un qo'llanishi stereotipni faqat "matnda bor" hodisa emas, balki "ongda ishlayotgan" mexanizm sifatida tushuntirishga yordam beradi.

Kognitiv stereotiplarning ilmiy ahamiyati shundaki, ular til va tafakkur o'rtasidagi vositachilik rolini bajaradi: konseptual tizimning murakkab elementlari nutqda soddalashtirilgan, tez uzatiladigan shaklga keladi. Shu bilan birga, stereotiplar interpretatsiya ustuvorligini belgilab, muloqot ishtirokchilarining ma'no qurish jarayoniga yo'nalish beradi. Bu jarayonda kontekst hal qiluvchi omil bo'lib qoladi: bir xil stereotipik model turli diskurslarda turlicha pragmatik natija berishi mumkin. Ilmiy, ta'limiy yoki rasmiy muloqotda stereotipdan foydalanish ko'pincha aniqlik va tejamkorlikni oshirsa, badiiy yoki publitsistik matnda u obrazlilikni kuchaytirishi mumkin, lekin baholovchi fonni ham avtomatik tarzda yuklaydi. Shuning uchun stereotiplarni tahlil qilish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim: ilmiy uslubda stereotipik umumlashtirishlar dalillarning o'rnini bosib qo'ymasligi, ta'lim jarayonida esa tayyor sxemalar tanqidiy fikrlashni siqib chiqarmasligi zarur.

Xulosa. Kognitiv stereotiplar inson ongida tajribani ixchamlashtirish va tezkor tushunishni ta'minlaydigan konseptual mexanizm bo'lib, ular til birliklari orqali barqarorlashadi va diskursda presuppozitsiya hamda baholash fonini faollashtiradi. Tadqiqot stereotipni konseptning soddalashtirilgan, prototipik qatlami sifatida izohlab, freym va skriptlar doirasida uning ichki tuzilishi va pragmatik funksiyalarini asoslaydi. Natijada stereotiplarning ijobiy kognitiv tejamkorlik xususiyati bilan birga, nozik ma'nolarni cheklashi mumkin bo'lgan jihatlarini muvozanatli tahlil qilish zarurligi aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослигида когнитив йўналиш масалалари. Тошкент: Фан, 2016. 192 б.

2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. 240 б.
3. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва: ЛКИ, 2010. 264 с.
5. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: The University of Chicago Press, 1987. 632 p.
6. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. 499 p.